

ОНОМАСІОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ ПРИКМЕТНИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Галина Теслицька. Ономасіологічні параметри прикметника в українській мові.

У статті розглянуто питання класифікації частин мови в загальному мовознавстві та в україністиці. Зокрема, визначено частиномовний статус прикметника, його ономасіологічні характеристики та семантичні групи первинних і вторинних прикметників, подано характеристики прикметника як предиката в структурі речення.

Ключові слова: ономасіологія, теорія номінації, частини мови, первинні прикметники, вторинні прикметники, дієприкметник, предикативність.

Галина Теслицкая. Ономасиологические параметры прилагательного в украинском языке.

В статье рассматривается вопрос классификации частей речи в общей лингвистике и украинском языкознании в частности; определяется статус прилагательного как части речи, его ономасиологические характеристики и семантические группы первичных и вторичных прилагательных, определяется прилагательное как предикат в структуре предложения.

Ключевые слова: ономасиология, теория номинации, части речи, первичные прилагательные, вторичные прилагательные, причастие, предикат.

Galina Teslitska. Onomasiological parameters of adjective in Ukrainian.

In the article the question of classifications of parts of language is examined in general linguistics and Ukrainian linguistics in particular; status of adjective as parts of language is determined, his onomasiological descriptions and semantic groups of primary and second adjectives, descriptions of adjective are given as a predicate in the structure of a sentence.

Key words: onomasiology, theory of nomination, parts of language, primary adjectives, second adjectives, participle, predicate.

Незважаючи на багатівіковий розвиток лінгвістичної науки, до сьогодні актуальним та дискусійним залишається питання поділу слів на частини мови. Суперечливими є навіть кількість критеріїв, за якими вчені здійснюють диференціацію класів слів. Зокрема, автори „Теоретичної морфології української мови” поділяють класифікації частин мови на гомогенні (за одним критерієм) та гетерогенні (за кількома різними критеріями) [1, с. 14], зауважуючи, що „тільки гетерогенна класифікація [...] дає змогу здійснити всебічну класифікацію слів” [1, с. 14].

У сучасній лінгвістиці набув розвитку когнітивно-функціональний аспект вивчення тих чи інших мовних явищ, в основі якого лежить ономасіологічний аналіз слів як засобів номінації.

Ономасіологія – галузь мовознавчої науки, що займається вивченням питання про те, „як пов'язані мовні явища з позначенням реальної дійсності, з вибором та створенням назв для окремих її фрагментів. Ономасіологічний підхід означає також вивчення номінативних функцій аналізованих мовних одиниць, тобто їхньої безпосередньої ролі в процесі номінації” [5, с. 5].

В енциклопедії „Українська мова” ономасіологію тлумачать як „теорію номінації, один з двох взаємодоповнювальних аспектів семантики як науки (поряд з семасіологією), пов'язаний з вивченням природи, закономірностей і типів мовного позначення елементів дійсності” [10, с. 437].

Свідчення про зародження ономасіологічного підходу до вивчення мовних явищ можна знайти ще в античних граматиках, де теорію номінації вважали однією з найважливіших проблем філософії. Особливого розвитку набула теорія номінації в працях чеських мовознавців І. Філіпа, М. Докуліла та Я. Кухарка, які поширили термін „ономасіологія” на граматику. Слідом за чеськими вченими, ономасіологічний підхід до вивчення мовних явищ почали широко використовувати французькі та вітчизняні лінгвісти (Б. Потье, Ж. Стефаніні, В. Гак, О. Кубрякова, Н. Слюсарєва, Н. Гуйванюк, О. Селіванова, А. Загнітко та ін).

Терміном „ономасіологія” спершу називали новий для лінгвістики принцип дослідження лексики: від поняття до аналізу засобів його вираження. Проте ономасіологічний підхід довгий час використовувався як додатковий метод вивчення лексичної семантики [8].

У межах ономасіології вивчали найактуальніші проблеми мовознавства, особливо питання про сутність номінативної функції, тісно пов'язаної з комунікативною та когнітивно-пізнавальною функціями мови; розглядали принципи опису мовної номінації; аналізували процеси творення різних видів найменувань, позначень ситуацій та подій у тексті; розроблялися таксономічні класи слів,

ономасіологічні (номінативні) категорії, явища експресивної номінації, дослідження природи дериваційних і транспозиційних процесів у системі синтаксичних одиниць. Цими проблемами займалися відомі лінгвісти Л. Теньєр, Дж. Лайонз, Б. Серебряніков, Г. Колшанський, А. Уфимцева, О. Кубрякова, Г. Гак, В. Телія, Л. Новиков, С. Жаботинська, І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк та ін.

За період розвитку ономасіології мовознавці довели, що „ономасіологічне значення слова – це складний комплекс значень (лексичного, словотворчого і частиномовного). Ономасіологічна ознака фіксується реально, експліцитно чи імпліцитно, і виявляється за допомогою відповідного (ономасіологічного) предиката” [3, с. 34].

Ономасіологічний аналіз частин мови передбачає дослідження того, „що називає певна частина мови і до якої сфери об'єктів дійсності вона звернена” [5, с. 33].

Метою нашої статті є дослідження ономасіологічних параметрів прикметника як частини мови, аналіз здатності прикметників називати різні ознаки, властивості та якості предметів.

У сучасній лінгвістиці поширення набула теорія І. Вихованця про п'ятикомпонентну систему частин мови, згідно з якою частини мови „називають а) предмети (іменник); б) дії, процеси, динамічні стани (дієслово); в) ознаки предметів (прикметник); г) кількість (числівник); г) ознаку ознаки (прислівник). Серед частин мови протиставляється один одному з семантичного погляду іменник як частина мови, що називає предмет, і дієслово, прикметник, числівник та прислівник, які по-різному називають ознаки” [1, с. 13]. Згідно з цією класифікацією, прикметник належить до периферійних частин мови, „яка позначає ознаку предмета, має зумовлені опорним іменником словозмінні морфологічні категорії роду, числа й відмінка, функціонує в реченні як формально-синтаксичний приіменниковий другорядний член речення і як семантико-синтаксичний атрибутивний компонент (атрибутивна синтаксема)” [1, с. 121].

Особливо дискусійним у мовознавстві є статус дієприкметника, що не отримав остаточного теоретичного обґрунтування. Існує три основних теорії, згідно з яким дієприкметник класифікують як: 1) дієслівну форму – неособове дієслівне утворення, що поєднує в собі дієслівні та прикметникові ознаки (В. Русанівський); 2) прикметник дієслівного походження (віддієслівний прикметник) (І. Кучеренко, І. Вихованець, К. Городенська); 3) окреме утворення, що займає проміжне місце між дієсловом та прикметником (Г. Гнатюк).

Автори „Теоретичної морфології української мови” пропонують розмежовувати дієприкметник як різновид віддієслівного прикметника, наприклад: *Нещодавно збудований двоповерховий коледж світить свіжою цеглою* (4, с. 220) та „аналітичне пасивне дієслово – аналітичну сполуку вихідного пасивного дієприкметника з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути*” [1, с. 150], наприклад: *Колона була огорнена паром і рухалася дедалі повільніше* (4, с. 39). У своїй статті ми дотримуємося цієї теорії та вважаємо дієприкметник „віддієслівним прикметником”.

Питання про ономасіологічну близькість прикметника з різними частинами мови має давню традицію та неодноразово ставало предметом дослідження різноманітних наукових розвідок. Ще в давньогрецьких граматиках Аристотель та Платон тлумачили прикметник як дієслово, а представники олександрійської школи зараховували прикметники до класу „імен”.

Дж. Лайонз описав ономасіологічну подібність прикметника та дієслова, зазначивши, що у процесі визначення частин мови стверджується, що прикметники означають „ознаки”, а дієслова – „дії” та „стани”. Проте відмінність між „ознакою” та „станом” менш виразна, ніж між „дією” та „станом” [6, с. 343]. Ілюстрацією до цього твердження можуть слугувати прикметники *старий, сумний*, що водночас виражають і стан, і ознаку. Наприклад: *Вона [дружина], щаслива, заснула* (4, с. 13). *Зголоднілі, розпашілі боєм, сходилися з усіх сторін партизани* (4, с. 76).

Л. Теньєр виокремив два типи прикметникових форм, що впливають із їхньої ономасіологічної природи:

1) атрибутивні, що означають властивості предмета, наприклад: *Машина вискочила з-за вигону, повна солдатів, покотила в їхній бік* (4, с. 404); *Тож дядя Вася на двір наш, порожній та сірий, дивитися не міг* (4, с. 428);

2) співвідносні, які засвідчують, що „означуваний ними іменник знаходиться у певному відношенні з тією чи іншою особою чи обставиною місця або часу” [11, с. 82].

3-поміж співвідносних учений виокремлює:

– особові прикметники, наприклад: *Дружині моїй хоч-не-хоч доводилося готуватися до сімейного свята* (4, с. 481); *Ось один вийшов із татового кабінету, виніс стос однакових книг* (4, с. 501);

– обставинні прикметники на зразок *підземна, вчорашня*, наприклад: *В тому русі одвічному, в тій нереальній наповненості було стільки могутньої сили...* (4, с. 467).

Аналізуючи вищенаведені приклади, можемо зробити висновок, що вони засвідчують ономасіологічну близькість прикметника та іменника, прикметника та прислівника.

Ономасіологічною категорією, що лежить в основі виокремлення такої частини мови як прикметник, є категорія „ознаковості”, атрибутивності. Об'єднані семантичною здатністю позначати якості, властивості та ознаки, прикметники розвивають також здатність представляти позначувані атрибути з градуальною оцінкою їхньої інтенсивності [5, с. 49]. Наприклад: *Репродуктор раптом ожив і тепер уже зовсім іншим голосом, теплішим, людянішим, аж веселішим неначе, оголосив про посадку* (4, с. 298); *Він [орден] найбільше подобавсь Михайлові, дуже нарядний і здалеку помітний* (4, с. 419).

Прикметники української мови традиційно поділяються на дві семантико-граматичні групи: первинні та вторинні.

До первинних відносять якісні прикметники, що позначають такі властивості та якості предметів, серед яких можна виокремити наступні семантичні підгрупи:

– якості, що сприймаються органами чуття безпосередньо (колір, смак, звук): *Біжить дівчина шляхом і чорну землю сльозами засіває, кров'ю червонить* (9, с. 11); *У дорозі зустріла його [Івана] ніч, темна, невидюща* (9, с. 11);

– просторові ознаки (обсяг, розмір, відстань): *У хаті коло вази з квітами лежав невеличкий патрон* (9, с. 13); *Далекі вибухи зливаються в суцільний гуркіт* (9, с. 34);

– часові ознаки: *Він [слідчий] з юних років під щоденне батькове буркотіння мріяв стати тільки бактеріологом* (9, с. 89);

– вікові ознаки: *Біля воріт пробігає молода жінка з дитям-нагрудком* (9, с. 92); *Пантелій пригадує суворий вираз обличчя уже літнього партизана* (9, с. 204);

– якості людського характеру, розумового складу: *Андрій підвівся і спокійно розумними, трохи сумовитими очима подивився на батька* (9, с. 12);

– фізичні якості (і вади) істот, властивості предметів: *І враз високий німець вилітає з сідла* (9, с. 72);

– зовнішню форму: *На узліссі хлопці знайшли довгий шматок телефонного дроту* (9, с. 72); *Навколо діброви з'явилася ламана лінія окопів* (9, с. 102);

– загальну оцінку: *І в школі відразу запала моторошна тиша* (9, с. 69); *І блаженна полегкість теплом заливає все тіло* (9, с. 14).

Вторинні прикметники виникають внаслідок комбінаторики первинних значень різних частин мови (іменника, дієслова, прислівника) з метою номінації нових чи похідних якостей, властивостей та ознак.

До вторинних прикметників учені відносять такі, що „утворюються від центральних і периферійних частин мови та мають відприкметникове словотворення” [1, с. 127].

Відносні прикметники учені [2, с. 101—102] поділяють на такі семантичні групи:

– власне відносні (зі значенням загальної відносності): *Мерехтить на землі сонячне сяйво* (9, с. 39); *Бляшана покривка спадає з широкої різьби на довгій ручці* (9, с. 73);

– присвійні (позначають знаку за приналежністю предмета особі чи тварині): *Минулого року Варивонова бригада розорала під капусту кусок луговини* (9, с. 9); *Твій батько робив буденну роботу* (9, с. 27);

– порядкові прикметники (позначають ознаку за відношенням до кількості, місця об'єкта в ряді інших): *Третьої ночі Созінов подякував господарям* (9, с. 70); *Дмитро тяжко переживав перші невдачі* (9, с. 187).

О. Кубрякова зазначає, що „дефініція відносного прикметника завжди включає родове ознакове слово, слово-ідентифікатор („схожий”, „подібний” та ін.) та посилення на мотивуюче слово, тобто похідне слово створюється за формулою „той, що відноситься до...” [5, с. 80]. Вона вказує, що вторинні прикметники позначають ознаку, пов'язану з:

– предметом (відіменні ад'єктиви), наприклад: *Земляним міцним духом віє від кущів купчаків* (9, с. 79); *Надворі в непроглядній темряві сіявся їдкий осінній дощ* (9, с. 193);

– процесом (віддієслівні ад'єктиви), як-от: *Слова коменданта викликали схвальні, догідливі усмішки на обличчях присутніх* (9, с. 91); *Колгоспники охоче відповідали на питання вертлявого перекладача* (9, с. 100);

– іншою ознакою (відприслівникова ад'єктивіація), наприклад: *Поперечна дорога розсікає*

дефіле (9, с. 40); *Земля і дерева димилися ранішньою парою* (9, с. 80).

Останнім часом у лінгвістиці активно досліджують пропозитивну номінацію, учені вивчають зв'язок між номінацією та предикацією. У цьому аспекті доцільно буде розглянути прикметникові форми як засоби вираження предикативності у реченні.

Первинною функцією прикметника в реченні є власне ознакова, предикативна функція прикметника є вторинною (нетиповою). Прикметник набуває ознак предиката в реченні, перебуваючи в постпозиції до означуваного іменника, наприклад: *Високе дерево* та *дерево високе*. Особливість прикметникового предиката полягає у тому, що якість предмета не має ознак фазовості, а є сталою властивістю предмета, диференціальною ознакою серед інших типових предметів.

На думку М. Фенко, прикметник у нетиповій для нього предикатній позиції „набуває нових категорійних ознак, які через послаблення визначальних семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних характеристик модифікують функціональні можливості прикметника як частини мови і встановлюють його якісно нову спеціалізацію на вираженні предикатив якості” [12, с. 386].

Крім основних предикатів якості, що виражають просту статистичну ознаку предмета, наприклад: *Потім сходило сонце – велике, червоне, спокійне і добре* (4, с. 194), учені виокремлюють ще дві групи предикативних прикметників якості: порівняння та міри якості (міри ознаки).

Використання слів у невластивій їм позиції спричиняє розширення валентної спроможності, зокрема, предикативні прикметники „відкривають, крім суб'єктної, ще одну – об'єктну – позицію” [1, с. 128]. До таких прикметників відносять предикати якості порівняння, до яких належать прикметники на зразок *вірний, схожий, подібний* та форми вищого ступеня порівняння, наприклад: *Лопати були, але не для Лунохода: вдвоє довші від нього* (4, с. 111); *Відчуття лету, ні з чим незрівнянне, проймало кожну клітину* (4, с. 199). Предикати схожості, як і предикати рівності, вказують на певну рису, ознаку, але, „позначаючи подібність, не виключають можливих відмінностей, тобто містять елемент нерівності” [7, с. 9], наприклад: *Мріяв про сина схожого на матір, з такими з синіми очима та руським волоссям* (4, с. 108).

Міра ознаки, виражена предикативними прикметниками, може бути як недостатньою, так і надмірною, як-от: *Здоров'я мав лейтенант прекрасне* (9, с. 71). Зазначені форми засвідчують поєднання двох предикатів, один з яких виражає семантичне значення ознаки, а інший модифікує цю ознаку у напрямку інтенсивності чи послабленості її вияву, наприклад: *Сизуватий колос перегойдує на тонких білих ниточках жовто-зелені палички квіту* (9, с. 7).

Серед опрацьованого нами фактичного матеріалу можна виокремити семантичні групи предикативних прикметників, які позначають:

1) вдачу, характер людини, її морально-етичні якості, духовний світ, наприклад: *Степан з цікавістю дивився на Дмитра, але вигляд мав підкреслено незалежний, гордовитий* (9, с. 108);

2) фізичні та фізіологічні особливості людей, як-от: *Росла, дебела, вона [Аліна] вирізнялася з-поміж усіх однокласниць* (4, с. 58); *Змучені, оброслі, почорнілі полонені накидалися на ту убогу харч* (9, с. 77);

3) схильність до певної дії чи стану, наприклад: *Та й сидів чоловік якимось боком, готовий щомиті схопитись* (9, с. 90);

4) емоційно-психічний стан людини, її волю, темперамент на зразок: *Надя, засмагла, весела, випурхнула з вагона яскравим метеликом* (4, с. 116); *Схвилюваний, Григорій вийшов у другу половину хати* (9, с. 27);

5) вік, зовнішні ознаки людини, наприклад: *І донечка, старша, у матусю вдалась* (4, с. 55);

6) зовнішні ознаки предметів, як-от: *Чисте і ясне, напиналося небо* (4, с. 176);

7) наявність або відсутність кольору та його відтінків, наприклад: *Якось на жорстко зекономлені гроші купив їй [теці] хустку, синю, в трояндах червоних* (4, с. 107);

8) ознаку, що є наслідком певної дії, наприклад: *Вадим уперше пригнав цю машину, побиту й обшарпану* (4, с. 56);

9) фізичні властивості предметів, як-от: *Чуб, розкішний, кучерявий, тепер був скуйовджений, збитий* (9, с. 53);

10) ознаку, що відчувається на дотик, наприклад: *Долонька, гаряча, суха, з довірою тулилася до його широкої долоні* (4, с. 124);

11) параметричні та темпоральні характеристики, наприклад: *Люба згадала про годинник, великий, настінний* (4, с. 87); *Поспіхом тупотіли вгору ноги маленькі* (4, с. 111);

12) ознаку, яка сприймається органами слуху, наприклад: *Тільки шум, невловимий, тривожний, все плеще і плеще* (9, с. 20);

13) вирізняльне значення, як-от: *Аліна нахвалитись не могла новою машиною – що містка, що прохідна* (4, с. 57).

Крім якісних предикативних прикметників, українській мові притаманне вживання вторинних (відносних) предикативних прикметників, серед яких переважна більшість позначають зовнішні ознаки, наприклад: *А ніч же була як мальована: зоряна, місячна* (4, с. 173); *Заколюхався цвіт малиновий у заплющених очах* (9, с. 81); *За двором тиша розколюється лементом, жіночим, розначливим* (9, с. 92).

Аналізуючи прикметник як частину мови за ономасіологічними параметрами, можемо зробити висновки про те, що основною номінативною категорією прикметників є атрибутивність. Варто зазначити, що вираження власне ознаки, властивості чи якості об'єкта притаманне первинним прикметникам, вторинні (відносні) прикметники, крім вираження атрибутивності, часто виступають одним із засобів конденсації висловлення.

Крім того важливим аспектом дослідження прикметників є їхня здатність виступати предикатами в реченні, що дає змогу зараховувати прикметникові конструкції до сфери вторинної предикації.

Незважаючи на велику кількість наукових розвідок, що стосуються різноманітних аспектів вивчення прикметника, остаточного теоретичного обґрунтування статусу прикметника та діеприкметника як віддієслівного прикметника немає. Саме ці лінгвістичні проблеми можуть стати предметом наступних досліджень.

Література

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / Вихованець І. Р., Городенська К. Г. — К : Пульсари, 2004. — 400 с.
2. Горпинич В. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. — К. : Академія, 2004. — 336 с.
3. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. — Чернівці : Рута, 1999. — 336 с.
4. Дімаров А. Боги на продаж / Анатолій Дімаров. — К. : Радянський письменник, 1988. — 512 с.
5. Кубрякова Е. С. Части речи в ономасиологическом освещении / Е. С. Кубрякова. — М. : Наука, 1978. — 115 с.
6. Лайонз Дж. Ведение в теоретическую лингвистику [пер. с англ.] / Джон Лайонз. — М. : Прогресс, 1978. — 543 с.
7. Пірус Г. О. Предикати відношення в українській мові: семантико-граматичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Г. О. Пірус. — Київ, 2004. — 15 с.
8. Селиванова А. Е. Когнитивная ономасиология [монографія] / А. Е. Селиванова. — К. : Фитосоцицентр, 2000. — 247 с.
9. Стельмах М. Велика рідня [роман-хроніка] / Михайло Стельмах. — К. : Веселка, 1981. — 413 с.
10. Тараненко О. О. Ономасіологія / О. О. Тараненко // Українська мова: Енциклопедія. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — К. : Вид-во „Українська енциклопедія”, ім. М. П. Бажана, 2004. — С. 437—438.
11. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса [пер. с франц.] / Л. Теньер. — М. : Прогресс, 1988. — 655 с.
12. Фенко М. Прикметник у структурі категорії предикатності (на матеріалі поетичної творчості Лесі Українки) / Марія Фенко // Леся Українка і сучасність: зб. наук. праць. — Луцьк — Т. 4. — 2008. — С. 383—390.